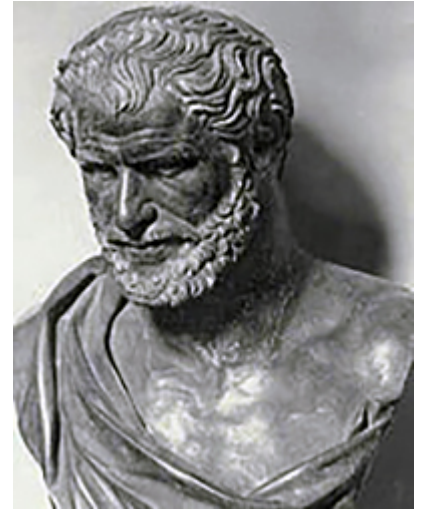

Προσεγγίσεις στην φιλοσοφία του Ηρακλείτου - Ο τρόπος λειτουργίας του σύμπαντος (Μέρος Α΄)

«Η σκέψη του Ηρακλείτου μοιάζει με την ψυχή του Άμλετ· όλοι την καταλαβαίνουν, αλλά ο καθένας διαφορετικά».

-Spengler-

«Η σύγχρονη φυσική βρίσκεται κατά κάποιο τρόπο πολύ κοντά στη διδασκαλία του Ηρακλείτου. Αν αντικαταστήσει κάποιος την λέξη φωτιά με τη λέξη ενέργεια μπορεί να θεωρήσει τις αποφάνσεις του Ηρακλείτου, σχεδόν λέξη προς λέξη, σαν έκφραση της σύγχρονης αντίληψής μας. Η ενέργεια είναι στην πραγματικότητα η ύλη από την οποία προέρχονται τα στοιχειώδη σωματίδια, όλα τα άτομα, και κατά συνέπεια όλα τα πράγματα, και ταυτόχρονα η ενέργεια είναι ο κινούν».

-B. Χάιζενμπεργκ-

(Τα αποσπάσματα είναι σε απόδοση Α. Κυριαζόπουλου).

Ο Ηράκλειτος είναι ένας από τους αγαπημένους μου φιλοσόφους. Όταν άρχισα να τον πρωτοδιαβάζω πριν κάποια χρόνια, διαπίστωνα μέρα με την μέρα ότι η επαφή μου με την σκέψη του με επηρέαζε βαθιά. Θυμάμαι ότι όταν έπεφτα να κοιμηθώ, όλα τα αποσπάσματα στριφογύριζαν στον νου μου. Όχι απαραίτητως ότι συμφωνούσα σε όλα, αλλά τα λιγοστά αποσπάσματα που διαθέτουμε, είχαν τη δύναμη να προβληματίσουν και να συμβάλουν στην δημιουργία νέων ιδεών και αντιλήψεων. Το ίδιο συμβαίνει κάθε φορά που τον μελετώ. Η γόνιμη ηρακλείτεια

σκέψη με βοηθά αποφασιστικά στην ζωή μου. Ανάλογη ωφέλιμη επίδραση μπορεί να έχει και στους άλλους. Φρονώ λοιπόν, ότι θα άξιζε η προσπάθεια να γραφτεί κάτι σχετικό. Να επιχειρηθεί προσπάθεια προσέγγισης της σκέψης αυτής. Όχι να ερμηνευθεί πλήρως. Ποιος θα μπορούσε άλλωστε να το διεκπεραιώσει; Η δυσκολία δεν είναι μόνο στην αποσπασματική μορφή του έργου του μεγάλου αυτού στοχαστή, ούτε στο σχεδόν αποφθεγματικό, συμπυκνωμένο, και μεστό ύφος του. Έγκειται στο ότι ο Ηράκλειτος δεν μπαίνει σε «καλούπια». Είναι έξω από αυτά και πάνω από αυτά, πράγμα που ισχύει κυρίως για τους φυσικούς προσωκρατικούς φιλόσοφους. Ούτε μόνο «ιδεαλιστικά», ούτε μόνο «υλιστικά» μπορούν να ερμηνευτούν πνεύματα τέτοιου αναστήματος. Πάντα κάτι θα αφήνει απ' έξω μια τέτοια μονόπλευρη και μονόφθαλμη προσέγγιση. «Μονοφυσικικές» και «μυωπικές» αντιλήψεις χαλάνε και καταστρέφουν την μαγεία και το κάλλος του φιλοσοφικού λόγου. Για παράδειγμα, πού ανήκει ο Παρμενίδης; Στον υλισμό ή στον ιδεαλισμό; Αυτός «είδε» το ον κατά τρόπο «ιδεαλιστικό», αλλά του προσέδωσε σωματικά χαρακτηριστικά. Πού ανήκει ο Εμπεδοκλής; Τα δύο σωζόμενα ποιήματά του «Περί Φύσεως» και «Καθαρμοί», εντάσσονται σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετα «φιλοσοφικά» καλούπια. Ο Δημόκριτος πού; Ο άνθρωπος που ανέπτυξε τις ιδέες του Λευκίππου και έθεσε το άτομο ως αρχή του παντός, αυτός ο υμνητής της φιλοσοφικής παράδοσης του υλοζωισμού, δέχονταν ότι τα όνειρα μερικές φορές προλέγουν μελλοντικές καταστάσεις. Προσπάθησε να εξαλείψει τις δεισιδαιμονίες και τις δήθεν θεϊκές παρεμβάσεις, χωρίς να κρύψει το φαινόμενο «κάτω από το χαλί». Η ερμηνεία του βασίστηκε στην φύση. Σε ποιά φιλοσοφικό ρεύμα ανήκουν όλοι αυτοί και πλείστοι όσοι; Φρονώ ότι σε κανένα απόλυτα. Ανήκαν στον εαυτό τους και στον ελεύθερο στοχασμό. Τα υπόλοιπα σχηματοποιήθηκαν αργότερα. Για αυτό, ας αφήσουμε τα αποσπάσματα να μιλήσουν στην καρδιά μας κι ας μην θεωρεί κανείς ότι επειδή μελέτησε 5-10 καθηγητές, ότι έμαθε τα πάντα. Για όλα αυτά, θεωρώ την σειρά των άρθρων που θα ακολουθήσει μάλλον ως μια μικρή προσέγγιση (και μάλιστα όχι αλάνθαστη) που μακράν απέχει από μια πλήρη παρουσίαση. Ίσως αυτό που τελικά μετρά και είναι πραγματικά όφελος, είναι η συνειδητοποίηση ότι η γνώση μοιάζει με μια ανεξάντλητη πηγή που αναβλύζει αέναα και συμβάλει στην διεύρυνση του δικού μας ορίζοντα και της συνείδησης. Αλίμονο σε όποιον νομίζει ότι ο ωκεανός της γνώσης χωράει στο μικρό ποτήρι που λέγεται άνθρωπος .

Τον λόγο αυτό, που είναι πάντα αληθινός, οι άνθρωποι δεν τον κατανοούν ούτε πριν τον ακούσουν αλλά ούτε και μετά. Γιατί, μολονότι όλα συμβαίνουν σύμφωνα με το λόγο αυτό, οι άνθρωποι μοιάζουν εντελώς άπειροι όταν

προσπαθούν να προσεγγίσουν πράξεις και λόγια σαν αυτά που εκθέτω εγώ ταξινομώντας τα σύμφωνα με τη φύση τους και εξηγώντας πως έχει το καθένα. Οι κοινοί άνθρωποι ξεχνούν όσα κάνουν στον ξύπνιο τους με τον ίδιο τρόπο που ξεχνούν τα όνειρά τους.

(απόσπασμα 1)

Το απόσπασμα αυτό θεωρείται από τους μελετητές του Ηρακλείτου ως εισαγωγικό του έργου του. Σε αυτό θίγονται δύο θέματα. Το ένα αφορά την λειτουργία του σύμπαντος, ενώ το άλλο σχετίζεται με την ανθρώπινη αντιληπτική ικανότητα, τη λήθη και την αφύπνιση. Το δεύτερο θα το δούμε σε ξεχωριστό άρθρο. Ο λόγος στον οποίο αναφέρεται ο Ηράκλειτος, έχει διττή σημασία. Αφ ενός ακούγεται, που σημαίνει ότι εννοεί τον φιλοσοφικό λόγο που εκφράζει την κοσμική λειτουργία, αφ ετέρου είναι η ίδια η λειτουργία. Ο λόγος αυτός, είναι πάντα αληθινός ή «εόντος αεί» κατά το κείμενο. Η λειτουργία του είναι το αέναο γίνεσθαι. «*Γινομένων γαρ πάντων κατά τον λόγον τόνδε*». Αυτός, τόσο σε αυτό το απόσπασμα όσο και στο δεύτερο κατά σειράν, χαρακτηρίζεται ως «*ξυνός*», δηλαδή κοινός και καθολικός. «*Του λόγου δ' εόντος ξυνού*». Το γίνεσθαι φαίνεται ότι ξεφεύγει από την προσοχή των περισσότερων ανθρώπων, οι οποίοι αδυνατούν να το συλλάβουν ενορατικά στην ολότητά του.

Τον κόσμο αυτό, που είναι ο ίδιος για όλους, δεν τον έπλασε κανείς, ούτε θεός ούτε άνθρωπος, αλλά υπήρχε, υπάρχει, και θα υπάρχει πάντα· είναι μια φωτιά ζωντανή που ανάβει και σβήνει σύμφωνα με ορισμένα μέτρα.

(απόσπασμα 30)

Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως η επιτομή της ηρακλείτειας κοσμολογίας. Η λέξη «κόσμος» αναφέρεται στο σύμπαν, στο σύνολο των φαινομένων και των όντων. Στην ευταξία, την ομορφιά, την αρμονία, και την νομοτέλεια που το διέπει. Όλη αυτή τη μεγαλοπρέπεια, μας λέει ο φιλόσοφος, δεν την έπλασε κάποιος θεός ή άνθρωπος. Πρόκειται για ένα σύστημα που δεν χρειάζεται κάποιο εξωτερικό αίτιο για να πλαστεί και να συντηρηθεί. Δεν έχει την ανάγκη καμίας πρόνοιας, διότι είναι αυτοσυντηρούμενο, αυτοδύναμο, και αυτορυθμιζόμενο. Στην πραγματικότητα, άνευ αρχής και άνευ τέλους· «*ην αεί και εστίν και έσται*». Πάντοτε υπήρχε, υπάρχει, και θα υπάρχει. Και κάτι περισσότερο. Είναι ζωντανό και όχι απλά νεκρή ύλη. «*Πυρ αείζων, απόμεινον μέτρα και αποσβεννύμενον μέτρα*». Ο Ηράκλειτος παραλληλίζει τον κόσμο με μια παντοτινά ζωντανή φωτιά,

που ανάβει και σβήνει με μέτρο. Για την πλειονότητα των φιλοσόφων και απόλυτα για τις μυθικές κοσμογονίες, ο κόσμος είναι ένας τεράστιος ζωντανός οργανισμός, του οποίου ο καθένας μας αποτελεί ένα μικρό μέρος. Όλα κινούνται και κινείται και αυτός. Η φιλοσοφική έννοια της κίνησης δεν εξαντλείται μόνο σε αυτό που καταλαβαίνουμε. Κίνηση λογίζεται η κάθε λογής μεταβολή σε ποσότητα και ποιότητα, η γέννηση κι ο θάνατος, ο μετασχηματισμός και η μεταστοιχείωση. Η φθορά και η αλλοίωση. Το «μέτρο» δείχνει νομοτέλεια, ενώ το «πυρ» επελέγει συμβολικά ίσως διότι συνδυάζει -τρόπω τινά- τις υπόλοιπες τρεις καταστάσεις της ύλης, δηλαδή την υγρή, την στερεή και την αέρια. Οπωσδήποτε όμως δεν εννοεί κυριολεκτικά τη φωτιά. Όπως φαίνεται καθαρά από το απόσπασμα 31, η λέξη «πυρ» δεν σημαίνει την φωτιά κατά γράμμα. Σημαίνει κάτι το πολύ βαθύτερο, το οποίο το είχε συλλάβει ο Ηράκλειτος, αλλά δεν μπορούσε να το εκφράσει ακόμα με ακρίβεια. Εκεί διαβάζουμε ότι τα πάντα είναι μεταστοιχειώσεις του πυρός, ή «πυρός τροπαί» κατά το κείμενο. «*Πυρός τροπαί πρώτον θάλασσα, θαλάσσης δε το μεν ήμισυ γη, το δε ήμισυ πρηστήρ*». Το πυρ μένει σταθερό, ενώ το ίδιο αλλάζει μορφές. Δηλαδή, κατά την μεταφυσική του Ηρακλείτου, η πρώτη υλική αρχή που παραμένει αμετάβλητη μέσα στις μεταβολές, είναι το «πυρ». Το «είναι» μέσα στο «γίγνεσθαι». Για παράδειγμα, γίνεται θάλασσα, η θάλασσα γη και «πρηστήρ», δηλαδή τα ηλεκτρικά ατμοσφαιρικά φαινόμενα. Αυτή η κίνηση είναι αμφίδρομη. «*Γη θάλασσα διαχέεται, και μετρέεται εις τον αυτόν λόγον, οκοιός πρόσθεν ην η γενέσθαι γη*». Τίποτα δεν χάνεται. Τίποτα δεν προστίθεται. Όλα τα επιμέρους είναι «πυρ» που αλλάζει μορφή. Αυτό είναι το συνεχές γίγνεσθαι. Με τη λέξη «πυρ» εκφράζει το μόνο που παραμένει σταθερό και αναλλοίωτο πίσω από τις μεταστοιχειώσεις, το οποίο δεν είναι άλλο από αυτό που λέει η σύγχρονη φυσική· η ενέργεια. Όλα είναι ενέργεια, και οι μορφές της είναι τα όντα και τα φαινόμενα. «*Πυρός τροπαί*». Το άναμμα και το σβήσιμο «κατά μέτρα» που συντελείται στο σύμπαν (ή στα σύμπαντα, κατά τις νεότερες θεωρίες), μπορούμε να πούμε ότι είναι η γέννηση και ο θάνατος των άστρων, των ουράνιων συστημάτων, των γαλαξιών. Γέννηση και θάνατος σε μια αέναη διαδοχική κυκλική κίνηση.

Η σοφία είναι ένα μόνο πράγμα: να γνωρίζεις ότι ο ορθός λόγος κυβερνά τα πάντα μέσα από τις εσωτερικές τους σχέσεις.

(απόσπασμα 41)

Κατά την ηρακλείτεια σκέψη, τα πάντα κυβερνώνται εκ των έσω. Επισημαίνεται πολύ καθαρά, ότι το σύμπαν είναι αυτορυθμιζόμενο. Ο «ορθός λόγος», είναι η

αρχή που κυβερνά. Δεν θα πρέπει να συγχέεται με κάποια θεότητα που δρα είτε εντός είτε εκτός του κόσμου (όπως είδαμε παραπάνω, ο κόσμος είναι αδημιούργητος). Είναι είδος λογικής που εμφορείται εντός του ηρακλείτειου «πυρός» και μας δίνει την αίσθηση της συμπαντικής νομοτέλειας. Πηγάζει από τα πάντα και επιδρά στα πάντα, μέσω της διαλεκτικής σχέσης που αναπτύσσουν οι διαφορετικές μορφές (όντα και δυνάμεις) της αυτής πρωταρχικής ύλης-ενέργειας. «Οτέη εκυβέρνησε πάντα δια πάντων».

Ο Ήλιος δεν θα υπερβεί τα καθορισμένα μέτρα. Διαφορετικά, οι Ερινύες, οι βοηθοί της Δίκης, θα τον ανακαλύψουν.

(απόσπασμα 94)

Όμορφα και λιτά, με εικόνες και έννοιες από την μυθολογική παράδοση, ο Ηράκλειτος εδραιώνει την νομοτέλεια. Καμία παρέκκλιση από τη φυσική τάξη των πραγμάτων δεν πρόκειται να συμβεί. Οι Ερινύες –που επεμβαίνουν κατά τη μυθολογία για να αποκαταστήσουν τη φυσική τάξη-, αλλά και η Δίκη, χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα που δείχνουν ότι η κοσμική αρμονία δεν είναι δυνατό να διασαλευθεί. Ωστόσο, δεν πρέπει να νομίσουμε ότι ο φιλόσοφος αντιλαμβάνεται το πράγμα δικανικά. Απλά, εκφράζεται κατ' αυτόν τον τρόπο προκειμένου να δώσει στους πολλούς να καταλάβουν τη σκέψη του, με ό,τι ήταν γνωστό σε αυτούς. Απεναντίας, στο απόσπασμα 52, ο Ηράκλειτος αντιλαμβάνεται το γίνεσθαι, την εναλλαγή, ως ένα κοσμικό παιχνίδι. «Αιών παις εστί παίζων, πεσσεύων· παιδός η βασιληίη». Δηλαδή, ο χρόνος της ύπαρξης ή απλούστερα η ύπαρξη, είναι ένα παιδί που παίζει πεσσούς. Το παιδί εκφράζει την αθωότητα και τη χαρά. Δεν θα πρέπει να κατηγορείται όταν κτίζει βουναλάκια στην άμμο και μετά τα χαλάει. Ότι συμβαίνει, δεν θα πρέπει να αξιολογείται με τα στενά ηθικά κριτήρια που κατασκεύασε ο άνθρωπος. Το γίνεσθαι απλά υπάρχει. Δεν είναι ένοχο για κάτι. Σε αυτό το παιχνίδι του γίνεσθαι, τα όντα μετασχηματίζονται. Και αυτή η αλλαγή και εξέλιξη μπορεί να αφορά στα πάντα. Αυτό πάντα παραμένει, πάντα νικά, και συνεπώς σε αυτό ανήκει η βασιλεία.

Το παν είναι διαιρετό και αδιαίρετο, γενητό και αγένητο, θνητό και αθάνατο, λόγος και χρόνος, πατέρας και γιος, θεός και δίκαιο· όσοι άκουσαν όχι εμένα, αλλά τον λόγο, είναι σοφό να συμφωνήσουν ότι τα πάντα είναι ένα.

(απόσπασμα 50)

Σε αυτό το απόσπασμα, καταδεικνύεται η δυναμική ενότητα των αντιθέτων. Όσα

νομίζουμε ότι είναι μεταξύ τους αντίθετα και ασυμβίβαστα, για την ηρακλείτεια σκέψη είναι συμπληρωματικά που οδηγούν σε μια αρμονία και ενότητα. Για την ηρακλείτεια διαλεκτική, είναι δυνατό να ισχύουν δύο διαφορετικά πράγματα για κάτι συγκεκριμένο. Οι πολλοί τα θεωρήσουν ασυμβίβαστα, επειδή δεν βλέπουν στην ολότητα αλλά στο επιμέρους, κρίνοντας ο καθένας με βάση τις αποσπασματικές του γνώμες. Το παν είναι διαιρετό, εφόσον μπορούμε και βλέπουμε τα επιμέρους όντα και τα φαινόμενα. Είναι όμως και αδιαίρετο, όταν σκεφτούμε την κοινή προέλευση που είναι το ηρακλείτειο «πυρ». Το γίνεσθαι κινείται κυκλικά. *«Σε μια πλήρη κυκλική περιφορά, η αρχή συμπίπτει με το τέλος»* (απόσπασμα 103). Στον κύκλο κάθε σημείο του μπορεί να εκληφθεί ως αρχή ή ως τέλος ταυτόχρονα. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, το παν μπορεί να θεωρηθεί ως γενητό εφόσον κινείται εντός του κύκλου του γίνεσθαι. Ταυτόχρονα, είναι και αγένητο, εφόσον αυτό πάντα υπάρχει. Κατά τον ίδιο τρόπο μπορεί να ιδωθεί ως θνητό-αθάνατο, λόγος-χρόνος («αιών», κατά το κείμενο), πατέρας-γιος, θεός-δίκαιο. Όλα διαφορετικά και ταυτόχρονα όλα ένα χωρίς να αναιρείται η ιδιαιτερότητα.

Για τη δυναμική ενότητα των αντιθέτων, καθώς και για την σχετικότητα του κάθε πράγματος, μπορούμε να δούμε τα κάτωθι παραδείγματα που διασώζονται στα ηρακλείτεια αποσπάσματα.

«Δεν κατανοούν με ποιο τρόπο ένα πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τον εαυτό του (διαφερόμενον εωυτωι), ταυτόχρονα βρίσκεται σε συμφωνία με αυτόν. Πρόκειται για αρμονία που προκύπτει από αντίρροπες κινήσεις (παλίντροπος αρμονίη), όπως στην περίπτωση του τόξου και της λύρας» (απόσπασμα 51).

«Οι άνθρωποι στην πλειονότητά τους έχουν για δάσκαλο τον Ησίοδο. Θεωρούν πως αυτός ήξερε τα περισσότερα πράγματα, παρ' όλο που δεν γνώριζε την πραγματική φύση της ημέρας και της νύχτας, ότι δηλαδή τα δύο αυτά είναι ένα» (απόσπασμα 57).

«Οι γιατροί κόβουν, καυτηριάζουν, και με κάθε τρόπο βασανίζουν τους ασθενείς, και μετά ζητούν, αν και δεν το αξίζουν, να αμείβονται από τους αρρώστους, μολονότι κάνουν τα ίδια πράγματα, την θεραπεία και την αρρώστια» (απόσπασμα 58).

«Στη μηχανή του βυρσοδέψης, οι δύο κινήσεις, η ευθεία και η περιστροφική (η ευθεία και κυρτή περιστροφή του οργάνου που λέγεται κοχλίας· ανεβαίνει,

δηλαδή, και περιστρέφεται ταυτόχρονα), είναι μια και η αυτή κίνηση» (απόσπασμα 59).

«Ο ανήφορος και ο κατήφορος είναι ένας και ο αυτός δρόμος» (απόσπασμα 60).

«Η θάλασσα είναι το πιο καθαρό και ταυτόχρονα το πιο ακάθαρτο νερό· για τα ψάρια είναι πόσιμο και ζωοποιό, για τους ανθρώπους μη πόσιμο και θανατηφόρο» (απόσπασμα 61).

Τίποτα δεν περισσεύει. Τίποτα δεν είναι απόλυτο. Το ένα εξαρτάται από το άλλο. Το ένα προσδιορίζεται από το αντίθετό του. Η διαλεκτική όλα τα αγκαλιάζει. Στην τελική, διαφορά δεν σημαίνει στην πραγματικότητα αντίφαση και χάσμα. Η θέση και η αντί-θεση, δημιουργούν την ενότητα της σύνθεσης. Ο λόγος και ο αντί-λογος, τον διάλογο. Κάθε τι, ενώ είναι ένα, μπορεί να έχει διαφορετικές εκφάνσεις.

«Οι διαφοροποιήσεις της φωτιάς, όταν αυτή αναμειγνύεται με τις διάφορες αρωματικές ουσίες και παίρνει το όνομα του κάθε αρώματος» (απόσπασμα 67).

Διομήδης